

فصل نامه تخصصی کتابخانه بزرگ
حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی رحمته
سال بیست و نهم | شماره ۱۰۰ | تابستان ۱۳۹۹

بررسی فهرست‌های مشترک نسخه‌های خطی فارسی از آغاز تاکنون

حسین مسرت*

چکیده

مقاله، شامل معرفی و نقد چند فهرست مشترک نسخه‌های خطی است که در حدود صد سال نوشته شده و به ترتیب زمان بیان شده است. در باره شش کتاب؛ فهرست مشترک نوشته چارلز استوری (۱۹۲۸ میلادی)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی نوشته احمد منزوی (۱۳۴۸ - ۱۳۵۳ شمسی)، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان نوشته احمد منزوی (۱۳۶۰ - ۱۳۷۷ شمسی به بعد)، فهرستواره کتاب‌های فارسی نوشته احمد منزوی (۱۳۷۴ - ۱۳۹۵ شمسی)، فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران، نوشته محمدرضا شمس اردکانی و دیگران (۱۳۸۷ شمسی)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران مشهور به فنخا نوشته مصطفی درایتی (۱۳۹۰-۱۳۹۳) توضیحات بیشتری آمده است.

کلیدواژه‌ها

نسخه‌های خطی - فهرست نگاری؛ فهرست‌های مشترک نسخه‌های خطی؛ منزوی، احمد؛ استوری، چارلز؛ درایتی، مصطفی؛ شمس اردکانی، محمد رضا.

* پژوهشگر در حوزه نسخ خطی و تصحیح متون کهن

پیش درآمد

نخستین بار به همت استادان محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار با راه اندازی نشریه «درباره نسخه های خطی» که بعدها به نام نشریه نسخه های خطی چاپ می شد و تا دوازده دفتر آن از سال ۱۳۴۰ تا ۱۳۶۱ ش چاپ گردید، اندیشه گردآوردن گونه ای فهرست مشترک در ایران قوت گرفت. هرچند در این دوازده دفتر، کتابخانه های کوچک به گونه مستقل فهرست می شد. تا اینکه در سال ۱۳۵۱ ش فهرست چهار کتابخانه مشهد به کوشش استاد کاظم مدیر شانه چی و همکاران و سپس در سال ۱۳۵۳ فهرست کتابخانه های رشت و همدان به کوشش دکتر محمد روشن و همکاران هر دو در سلسله انتشارات فرهنگ ایران زمین چاپ شد و نیز کتاب آشنایی با چند نسخه خطی دفتر نخست که در سال ۱۳۵۵ ش چاپ شد که آن ها هم مستقل بودند.

اما نخستین کار در زمینه فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی را چارلز آمبور استوری (۱۸۸۸-۱۹۶۷ م) در سال ۱۹۲۸ م بنیان نهاد که پس از چاپ، بعدها بر مبنای ترجمه و افزوده روسی آن که توسط آ. یوری برگل در سال ۱۹۷۲ م در مسکو انجام شده بود، توسط آقایان: کریم کشاورز، یحیی آرین پور و سیروس ایزدی و زیر نظر و با افزوده ها و تحریر استاد احمد منزوی به فارسی برگردانده شده و در سال ۱۳۶۲ ش از سوی مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در دو جلد به نام: ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری چاپ شد و تنها شامل علوم قرآنی و تاریخ بود که در آن زمان از سوی استوری کاری نو و بدیع به شمار می رفت. هرچند کار استوری هم به دلیل آنکه نتوانسته بود در دیگر زمینه ها کار کند، ناتمام ماند و نتوانست به آرزوی خود برسد. ولی نخستین بار در ایران به پایمردی و تلاش استاد احمد منزوی، فهرست [مشترک] نسخه های خطی فارسی با همکاری مؤسسه فرهنگی منطقه ای در سال ۱۳۴۸ ش گردآوری و سامان یافت که با اندیشه ای درست و بسامان نسخه های خطی به ترتیب موضوع در شش جلد و سی و هفت بخش به ترتیب زیر، از سال ۱۳۴۸ ش تا سال ۱۳۵۳ ش چاپ گردید (جلدهای ۵ و ۶ تاریخ چاپ ندارد):

دفتر نخست: تفسیر/ قرائت/ درباره قرآن/ ریاضی/ ستاره شناسی/ اختربینی/ طبیعیات/ پزشکی/ کیمیا/ دایرة المعارف/ چند دانشی.

دفتر دوم: فلسفه/ کلام/ عقاید/ عرفان/ منطق/ فلسفه عملی/ ملل و نحل/ بابی، ازلی، بهایی.

دفتر سوم: کلیات ادبی/ خط/ فرهنگنامه/ دستور زبان/ دستورنامه نگاری/ بلاغت/ عروض و قافیه/ معما/ دیوان.

دفتر چهارم: منظومه‌ها.

دفتر پنجم: شروح منظومه‌ها/ شروح متون ادبی/ نثرهای ادبی/ منشآت ادبی/ توصیف‌ها/ مناظره‌ها/ امثال/ مقامه/ شوخی و هزل/ افسانه/ حکایت/ نمایش‌نامه/ موسیقی.

دفتر ششم: جغرافیا/ سفرنامه/ روزنامه‌های خبری/ تاریخ/ تاریخ عمومی/ تاریخ ایران/ ادیان/ سرگذشت و سیرت پیامبران/ امامان/ امامزادگان/ مناقب و سوگواری آنان/ نیم قاره هند.

ویژگی این فهرست به غیر از بهره‌وری از فهرست‌های چاپ شده موجود به زبان فارسی، عربی، ترکی، انگلیسی و دیگر زبان‌ها، ثبت نسخه‌هایی بود که خود گردآورنده در برخی مجموعه‌های شخصی دیده بود. این فهرست نزدیک به سی سال، تنها منبع دسترسی پژوهشگران ایران و جهان به موجودی نسخه‌های خطی یک کتاب واحد بود و هرچند کاستی‌هایی داشت و طبیعی بود، اما بسیار راهگشا بود. مثلاً با اینکه در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزیری یزد که تا آن موقع دو جلد آن چاپ شده و چند نسخه از دیوان حافظ آمده بود، اما در فهرست نسخه‌های خطی فارسی هیچ نشانی از آن نیست. و شاید هم دیر به دست گردآورنده رسیده باشد. این رویه در مقایسه با دیگر جلدهای فهرست‌های چاپ شده نسخه‌های خطی، حتی تا زمان گردآوری و چاپ این فهرست دیده می‌شود و می‌توان گفت هر آنچه در دسترس احمد منزوی بوده، فهرست شده است.

عیبی که بر این فهرست می‌توان گرفت، ناشی از یکدست نبودن فهرست‌های چاپ شده در ایران است که یکی آغاز و انجام دارد، دیگری فقط مشخصات دارد، سومی فقط نامگوست و چهارمی ناشی از کوتاهی فهرست نگار بوده که به دلیل عدم اشراف بر نسخه‌ها و یا از سر

بی حوصلگی، نتوانسته بسیاری را شناسایی کند و به ذکر جمله تکراری «رساله در...» بسنده کرده است و مهم‌تر از همه، عدم رؤیت گردآورنده، یعنی احمد منزوی است که طبیعتاً با امکانات آن روز ایران و دشواری مسافرت‌ها و هزینه‌های آن، موفق به رؤیت کتاب‌ها نشده و به محتوای فهرست‌های چاپ شده اعتماد کرده است و از این رو مثلاً بعدها روشن می‌گردد: دیوان مؤمن یزدی موجود در کتابخانه ملی ملک، در حقیقت دیوان مؤمن استرآبادی است و برعکس دیوان مؤمن استرآبادی موجود در کتابخانه سلطنتی که بدری آتابای فهرست کرده، همان دیوان مؤمن یزدی است و ده‌ها مورد از این اشتباهات که به مرور پژوهندگان در مواجهه با اصل کتاب یا با مراجعه به کتابخانه‌های ایران با آن روبرو می‌شوند.

احمد منزوی بعدها در دیباچه فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان می‌نویسد: «شش جلد از فهرست نسخه‌های خطی فارسی این ناچیز تا سال ۱۳۵۳ ش به چاپ رسید و متوقف ماند. این فهرست در چهارچوب خود که عمدتاً شامل نسخه‌های شناخته شده در ایران می‌گشت، با همان نواقص شناخته شده‌اش آماده چاپ بود، ولی به دلیل شخصی و اجتماعی چاپ دیگر مجلداتش انجام نگرفت».^۱

منزوی بیش از آن توضیح نمی‌دهد چه دلایلی باعث شد که آن اندیشه خوب ناقص بماند. در این سالیان گذشته، عنوان‌های گوناگونی در زمینه فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی چاپ شده که از آن جمله می‌توان به چند فهرست زیر به ترتیب تاریخ اشاره نمود:

- فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان: محمدعلی روضاتی، اصفهان: مؤسسه نشر نفایس مخطوطات، مرکز تحقیقات رایانه‌ای، ۲ ج ۱۳۴۱-۱۳۸۹.

- کتابشناسی نسخ خطی پزشکی ایران: اکرم ارجح و دیگران، تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۱.

- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در ایران: احمد منزوی، تهران: پیام آزادی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.

- فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در پاکستان: احمد منزوی، تهران: پیام آزادی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.

۱ فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، ص ۱۲.

- فهرست دستخط‌های فارسی کتابخانه‌های قزاقستان: محمّدباقر کمال الدینی و صفر عبدالله، یزد: کمال، ۱۳۹۳، ج ۱.

اما در این گفتار کوشش می‌شود به بررسی تطبیقی چهار فهرست مشترک مهمی که درباره نسخه‌های خطی فارسی چاپ شده اشاره شود و نقاط قوت و در صورت موجود نقاط کاستی آن به ترتیب زمان چاپ پرداخته شود.

فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان: احمد منزوی؛ اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۲-۱۳۷۵، ۱۴ ج.

این فهرست به‌گونه‌ای می‌توان گفت در حقیقت ادامه فهرست نسخه‌های خطی فارسی است که پیش از این به همت استاد احمد منزوی در ایران چاپ شده بود. اما در محدوده پاکستان و این به واسطه امکانات و اختیارات خوبی بود که مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان که زیر نظر دولت‌های ایران و پاکستان اداره می‌شود. در دسترس او قرار داده بودند. از این رو وی توانسته بود بخش پاکستان آن را به همراهی فهرست نگاران پاکستانی روزآمد کند و هرآن چه در موضوعات گوناگون در فهرست کتابخانه‌های پاکستان و توسط گردآورنده دیده شده، فهرست شود.

گردآورنده در اینجا هم به غیر از بیان موجودی یا نسخه‌شناسی و ترتیب فصل‌ها و بخش‌ها، به بیان کتابشناسی آن اثر نیز می‌پردازد و با بهره‌وری از داشته‌های خود و آگاهی‌های مندرج در دیگر فهرست‌های چاپ شده در ایران و جهان، آخرین اطلاعات را در باره هر نسخه و حتی نویسنده آن را در دسترس خواننده می‌گذارد، که بی‌گمان می‌توان گفت وی از اندوخته فیش‌های سالیان پیش خود در تهران بهره برده است.

مدیر مرکز تحقیقات فارسی در دیباچه آن می‌نویسد:

«غرض از تألیف آن، شناختن و شناساندن نسخه‌های خطی فارسی است که در کتابخانه‌های سراسر پاکستان کنونی می‌توان یافت، تا از این شناخت، هم میزان نفوذ و رواج فرهنگ فارسی در این منطقه مشخص گردد و هم بخش عظیمی از ذخایر فرهنگی و هنری آن (که متأسفانه بسیاری از آن‌ها در حال نابودی است) شناخته گردد و کوشش‌هایی برای حفظ آن‌ها و استفاده از آن‌ها به عمل آید.

کاری بدین گستردگی را هرچند بسی بیش از این امکانات می‌باید که فعلاً در اختیار مرکز تحقیقات هست، با این همه، اهل فن تصدیق خواهند کرد که محصول تلاش‌های مؤلف از نظر جامعیت و دقت در میان تمامی فهرست‌های موجود کم نظیر است»^۱.

استاد منزوی نیز در توضیح تدوین آن می‌آورد:

«مرکز تحقیقات در سال ۱۳۵۳ ش طرح فهرست مشترکی از نسخه‌های فارسی موجود در پاکستان را ریخت و برای اجرای آن برخی از استادان دانشگاه‌ها و فاضلان پاکستان را به همکاری فراخواند. این کار مقدماتی تا اواخر سال ۱۳۵۸ ش ادامه داشت. این فهرست که اکنون در دست شماست، در واقع حاصل زحمات و کوشش آن سروران است که با تحمل رنج سفر به شهرها و ده‌ها، خمیرمایه بسیاری از کتاب‌های مندرج در این فهرست را فراهم ساختند. در زمستان ۱۳۵۵ ش این ناچیز از سوی مدیر مرکز تحقیقات دعوت به کار شدم. هزارها برگه با اندازه و خطوط مختلف و کیفیت‌های گوناگون که از نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های پاکستان گردآمده بودند، در جلو خود یافتیم که می‌بایست فهرست مشترک را فراهم سازم»^۲.

همو در روش کار خود می‌آورد: ترتیب بخش‌های این فهرست به‌مانند «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» است و هر عنوان کتاب در سه بخش انجام شده است:

۱. کتابشناسی: نام کتاب/نام نگارنده/سال نگارش/فصل‌ها و باب‌ها؛ و درباره چاپ کتاب‌ها به فهرست کتاب‌های چاپی فارسی اثر خان‌بابا مشار ارجاع شده است.
۲. منابع: که در این زمینه پس از آوردن نمونه سرآغاز کتاب، منابعی یادشده است که آگاه‌هایی درباره کتاب یا نویسنده آن داشته‌اند.
۳. نسخه‌شناسی: که شماره نسخه‌ها ارتباطی با شماره آن در آن کتابخانه ندارد و درباره نسخه‌های چندگانه به ترتیب تاریخ نگارش مرتب شده‌اند.

۱ فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، احمد منزوی، ج ۱، ص ۸-۹.
۲ همان، ص ۱۳-۱۴ با تلخیص.

استاد منزوی سپس از تجربه‌های خود می‌نویسد که بسیار برای فهرست نگاران کارگشا و راهگشاست و اشاره می‌کند که از ۲۱۶ کتابخانه عمومی و شخصی پاکستان، فهرست برداری شده که نام آن‌ها در مجله آینده (خرداد و تیر ۱۳۵۹ ش) آمده است. گردآورنده تقریباً در پایان هر بخش، فهرست مؤلفان را آورده و در پایان هر جلد، فهرست نام کتاب و کسان آمده است.

فهرست مشترک نسخه خطی فارسی پاکستان به ترتیب زیر ساماندهی شده است:
دفتر نخست (۱۳۶۲ ش بخش یک تا ده): تفسیر/ تجوید/ درباره قرآن/ ریاضی / ستاره شناسی/ علوم غریبه/ طبیعیات / پزشکی / کیمیا/ چند دانشی.
دفتر دوم (۱۳۶۳ ش بخش یازده تا چهارده): منطق/ حکمت/ فلسفه/ ملل و نحل/ کلام / عقاید.

دفتر سوم (۱۳۶۳ ش بخش پانزده): عرفان.

دفتر چهارم: (۱۳۶۴ ش بخش شانزده تا هیجده): هندویی/ فلسفه عملی/ پیشه‌ها و آداب پیشه‌وران.

دفتر پنجم (۱۳۶۵ ش بخش نوزده): نامه‌نگاری.

دفتر ششم (۱۳۶۵ ش بخش بیست): داستان‌ها.

دفتر هفتم (۱۳۶۵ ش بخش بیست و یک): منظومه‌ها (۱) سده ۵ ق تا ۱۱.

دفتر هشتم (۱۳۶۶ ش بخش بیست و یک) منظومه‌ها (۲) سده ۱۲ ق تا پایان.

دفتر نهم (۱۳۶۷ ش بخش بیست و یک) فهرست سرآغاز منظومه‌ها/ فهرستواره دیوان‌ها.

این دفتر در حقیقت، ادامه و مکمل دفتر چهارم فهرست نسخه‌های خطی فارسی است

که در همکرد آن فهرست و این فهرست است.

دفتر دهم (۱۳۶۷ ش بخش بیست و دو تا سی و دو): جغرافیا/ سفرنامه/ تاریخ، کلیات/

تاریخ جهان / تاریخ ایران/ تاریخ پیامبران، اسلام و امامان/ تاریخ شبه‌قاره/ تاریخ افغانستان/

تاریخ آسیای میانه/ تاریخ عثمانی/ تاریخ اروپا و آمریکا.

دفتر یازدهم (۱۳۶۹ ش بخش سی و سه تاسی و چهار): زندگی نامه سرایندگان/ زندگی نامه پیران و دیگر بزرگان/ فهرستواره کتاب‌های فارسی/ فهرستواره سفرنامه‌ها/ فهرستواره جغرافیا/ فهرستواره تاریخ- کلیات/ فهرستواره تاریخ جهان/ فهرستواره تاریخ ایران.

دفتر دوازدهم (۱۳۷۰ ش) فهرستواره تاریخ پیامبران و اسلام و امامان / فهرستواره تاریخ شبه قاره/ فهرستواره چند بخش کوچک‌تر/ فهرستواره زندگی نامه سرایندگان/ فهرستواره زندگی نامه پیران و دیگر بزرگان.

دفتر سیزدهم (۱۳۷۰ ش بخش سی و پنج تاسی و هفت): دانش‌های بلاغی/ دستور زبان فارسی/ دستور زبان اردو و ترکی/ دستور زبان عربی (به فارسی).

دفتر چهاردهم (۱۳۷۵ ش بخش سی و نه تا چهل و پنج): معما / ادبیات منثور/ (متون ادبی، امثال، مقامات، شوخی و هزل) / فرهنگ‌نامه‌ها / موسیقی/ اصول حدیث و حدیث/ اصول فقه و فقه/ اوراد و ادعیه و تعویذات.

در سال ۱۳۷۷ ش به کوشش: انجم حمید و زیر نظر استاد احمد منزوی، راهنمای فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان به وسیله همان ناشر در اسلام آباد پاکستان چاپ شد. که کاری بود راهگشا و تقریباً برای کسانی که آن دوره ۱۴ جلدی را در اختیار نداشتند، راهنمای خوبی بود.

چنانچه آشکار است در این فهرست هم کاستی‌هایی دیده می‌شود. که نخستین آن عدم آشنایی برخی از فهرست نگاران پاکستانی با متون کهن فارسی است؛ و هرچند زیر نظر کتابشناس خبره‌ای چون احمد منزوی انجام شده است، اما لغزش‌هایی دیده می‌شود. کاستی دیگر در بخش کتابشناسی است که استناد به کار ماندگار خاناباا مشار شده است؛ و هرچند این کار در زمان خودش کاری مهم و سودمند بود. اما بهره‌وری از آن در سال‌های اخیر کار چندان درستی نیست، زیرا بسیاری از کتابخانه‌های ایران فهرست‌های موجودی خود را کار یا منتشر کرده‌اند (به‌ویژه کتاب‌های چاپ سنگی) و به غیر از ذیل کرامت رعنا حسینی، باید چندین ذیل دیگر بر فهرست خانابااا مشار تا زمان گردآوری زد. عدم بهره‌وری از فهرست‌های چاپ شده با عنوان‌های: کتاب‌های ایران به کوشش: ایرج افشار و حسین بنی‌آدم

که در سال‌های ۱۳۳۳ تا ۱۳۴۵ ش توسط انجمن کتاب، ابن سینا و کلوپ کتاب چاپ می‌شد و بعدها با عنوان کتابشناسی ده‌ساله ایران (۱۳۳۳ تا ۱۳۴۲) و کتابشناسی موضوعی ایران (سال‌های ۱۳۴۳ تا ۱۳۴۸) تألیف حسین بنی‌آدم چاپ شد و نیز کتابشناسی ملی ایران، نشر کتابخانه ملی ایران که از سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۷۴ ش و بعدها کتاب نامه، فهرست کتب منتشره از سال ۱۳۶۳ ش و کارنامه نشر از ۱۳۵۷ ش تاکنون، هردو منتشر شده از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و چندین کتاب با عنوان‌های دیگر و همانند مانند پیک کتاب، اثر محمدعلی رفیعی که در سال‌های پیش از این فهرست مشترک چاپ شده به ویژه فهرست انتشارات ناشران گوناگون ایران، از کاستی‌های بزرگ این بخش است.

با توجه به انبوه نسخه‌های خطی فارسی در کشورهای جهان به ویژه در کشورهای هند، ترکیه، عراق، روسیه، تاجیکستان، افغانستان، ازبکستان، انگلستان، آلمان، اتریش، ایتالیا، آمریکا و غیره، وجود چنین فهرست‌های مشترکی بیش از پیش، بایسته می‌نماید.

فهرستواره کتاب‌های فارسی: احمد منزوی؛ تهران انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴-۱۳۹۵، ۱۲ ج.

طرح بزرگ فهرستواره کتاب‌های فارسی در سال ۱۳۶۰ ش در پاکستان با درایت و هوشمندی آقای احمد منزوی ریخته شد و تا حدود سال ۱۳۶۹ ش که استاد منزوی در پاکستان حضور داشت با همکاری دانشوران پاکستانی و بر پایه برگه‌های که خود منزوی بیش از چهل سال اندوخته بود، آغاز به کارکرد؛ چنانکه در زمان شروع کار بیش از ۳۵۰ هزار برگه آماده سازی شده بود و با همکاری انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، دفتر نخست آن در سال ۱۳۷۴ ش از سوی انجمن آثار و مفاخر فرهنگی چاپ شد و چنانچه انتظار می‌رفت در روند کار هرچه منابع جدید چاپ می‌شد، آگاهی‌های نو در دفترهای بعدی در کتاب وارد گردد.

در روند کار جلد‌های یک تا پنج از سوی انجمن آثار و مفاخر فرهنگی چاپ شد و در ادامه از جلد ششم تاکنون از سوی مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی چاپ می‌شود. چنانکه منزوی در دیباچه دفتر نخست می‌نویسد: این کار بخشی از طرح بزرگ «دایرة المعارف کتابشناسی جهان اسلام» است که فعلاً بخش «کتاب‌نامه نگاشته‌های فارسی» آن چاپ می‌شود.

همو درباره هدف نهایی خود که امید می‌رود روزی جامعه عمل بپوشد، می‌نویسد: «هدف تألیف کتاب‌نامه‌ای است از نگاشته‌های فارسی، برحسب موضوع و هر موضوع به ترتیب تاریخی، دربردارنده آگاهی‌های کتابشناسی و نسخه‌شناسی. این کار بزرگی است که نیاز دارد به مرکزی و پژوهشگران شیفته کار و آموزش عملی پژوهندگان جوان و فراهم آوردن مجموعه‌ای بزرگ از منابع کتابشناسی و فهرست‌ها و بودجه‌ای و زمانه‌ای نه چندان کوتاه».^۱ وی در ادامه می‌آورد: این کار باید در دو مرحله انجام گیرد:

«الف» «سرشماری» و به دست آوردن آگاهی‌های اولیّه از همه نگاشته‌های فارسی، از کتاب‌ها، رساله‌ها، نامه‌ها، منشآت و کتابچه‌ها و هر آنچه بدان اثر مکتوب نام نهاده‌اند. این مرحله از اثر را این ناچیز فهرستواره کتاب‌های فارسی نام نهاده است.

ب) تألیف کتاب‌نامه بزرگ نگاشته‌های فارسی؛ در این مرحله، هدف همان است که در بالا بدان اشاره رفت، با استفاده از تجربیات پیشینان، مانند بروکلیمان، استوری و سزگین و تألیف کتابی کامل‌تر و جامع‌تر که اکنون جای گفتگو نیست».^۲

ترتیب دفترهای فهرستواره کتاب‌های فارسی به قرار زیر است:

دفتر نخست (۱۳۷۴ ش بخش یک تا پنج): سفرنامه / جغرافیا / داستان‌ها / فهرستواره کتاب‌های فارسی - کلیات / فهرستواره کتاب‌های فارسی - تاریخ جهان.
دفتر دوم (۱۳۷۵ ش بخش شش و هفت): تاریخ ایران / تاریخ شبه‌قاره.
دفتر سوم (۱۳۷۶ ش بخش هشت تا ده): تاریخ پیامبران و امامان / زندگی‌نامه سراینندگان / زندگی‌نامه پیران و بزرگان.

۱ فهرستواره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، ج ۱، ص ۱۱.

۲ همان، ج ۱، ص ۱۱.

دفتر چهارم (۱۳۷۸ ش بخش یازده و دوازده): ریاضی - دفترداری/ ستاره شناسی - اختربینی.

دفتر پنجم (۱۳۷۹ ش بخش سیزده تا پانزده): پزشکی - داروسازی/ علوم طبیعی (جانورشناسی، گیاهشناسی، معدن شناسی)/ کیمیا.

دفتر ششم (۱۳۸۱ ش بخش شانزده و هفده): فلسفه - حکمت/ فلسفه عملی.

دفتر هفتم (۱۳۸۲ ش بخش هجده): عرفان (۱).

دفتر هشتم (۱۳۸۲ ش بخش هجده): عرفان (۲).

دفتر نهم (۱۳۸۳ ش بخش نوزده): کلام و عقاید.

دفتر دهم (۱۳۸۶ ش بخش بیست): منظومه‌ها - بخش اول.

دفتر یازدهم (۱۳۹۰ ش بخش بیست): منظومه‌ها - بخش دوم.

دفتر دوازدهم (۱۳۹۴ ش بخش بیست): منظومه‌ها - بخش سوم.

کتاب - به رغم سودمندی‌های فراوانی که دارد که از آن جمله مهم‌ترین آن، بی‌نیازی پژوهشگران به مراجعه به ۵۰۱ عنوان و ۱۰۵۱ مجلد فهرست چاپ‌شده کتابخانه‌های ایران و جهان است که دسترسی به هرکدام نیازمند مراجعات چندباره به کتابخانه‌هاست و عمری می‌طلبد - شوربختانه روزآمد نیست. مثلاً دفتر دوازده که مهر ۱۳۹۵ ش (در شناسنامه ۱۳۹۴ ش آمده است) چاپ شده و برپرس یک سال هم مدت زمان حروف‌چینی آن بوده، آگاهی‌های کتابشناسی آن حداکثر برای سال ۱۳۸۵ ش است و مثلاً فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی که تاکنون ۴۷ جلد آن چاپ شده، تا جلد ۳۴ جزء منابع آن است و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی که تا جلد ۲۸ جلد چاپ شده، تا جلد ۲۴ جزء منابع است و ... و حتی فهرست برخی کتابخانه‌ها را ندارد و هر آنچه ذیل کاستی‌های فهرست مشترک نسخه‌های خطی پاکستان، بخش کتابشناسی آن ذکر شد، در اینجا هم صدق می‌کند که از تکرار آن چشم‌پوشی می‌شود.

هرچند ممکن است این خرده‌گیری‌ها از باب مثل قدیمی دست دور از آتش داشتن و برون از گود نشستن باشد؛ اما این انتقادات باید گفته شود تا پژوهشگران صرفاً به اطلاعات

مندرج در این‌گونه فهرست‌ها بسنده نکنند و این فهرست‌ها را به‌عنوان یکی از منابع مهم در نظر بگیرند، نه فهرست‌هایی کامل، روزآمد و بسامان.

فهرستوارهٔ مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران: محمد رضا شمس اردکانی و دیگران، تهران: راه کمال؛ دانشگاه علوم پزشکی ایران و خدمات درمانی ایران، ۱۳۸۷، ۹۵۵ ص.

پیش از این در جلدهای نخست فهرست نسخه‌های خطی فارسی و فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، کتاب‌های خطی پزشکی شناسایی شده بود؛ و اکنون فرهنگستان علوم ایران و دانشگاه علوم پزشکی، فهرست مشترک نسخه‌های خطی ایران را در دستور کار خود قرار دادند و چاپ کردند. ولی با توجه به دسترسی که فرهنگستان به فهرست‌های نسخه‌های خطی موجود جهان را داشت؛ آیا بهتر نبود که یا آن را در گسترهٔ جهانی گردآوری می‌کرد یا دست‌کم بر این دفتر، نام جلد نخست را می‌نهاد تا دفتر دوم ویژهٔ دیگر کشورهایی باشد که حداقل فهرست نسخه‌های خطی آن چاپ شده است. چنانکه بر کتاب چاپ شده هم نمی‌توان اطلاق کتابخانه‌های ایران را نهاد، زیرا مثلاً فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار (شهید مطهری کنونی) چهل سال است چاپ نشده و فهرست کتابخانهٔ وزیری یزد حدود چهل سال یا فهرست کتب خطی پزشکی آستان قدس به همت غلامعلی عرفانیان در سال ۱۳۸۰ ش چاپ شده؛ «فهرست نسخ خطی طبّی موجود در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی» به‌وسیلهٔ سعید باوی به همت مؤسسهٔ مطالعات تاریخ پزشکی وابسته به دانشگاه علوم پزشکی ایران در سال ۱۳۸۲ چاپ شده؛ «کتابشناسی نسخ خطی پزشکی ایران» به سرپرستی اکرم ارجح در سال ۱۳۷۱ ش چاپ شده و...؛ و هنوز بیش از چند هزار جلد کتاب خطی کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی فهرست و چاپ نشده است و این تازه شاید نیمی از موجودی‌ها باشد. ده‌ها کتابخانهٔ دولتی و نیمه دولتی و وقفی و خصوصی در ایران است که هیچ‌گونه فهرستی از آن در دست نیست.

به هر روی تقریباً تمامی فهرست‌های نسخه‌های خطی ایران که تا زمان نگارش و تدوین

به دست گردآورندگان رسیده، دیده و فهرست شده است، اما مثلاً فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه کاظمینی در یزد که در سال ۱۳۸۳ ش چاپ شده در این فهرست جای ندارد و می‌توان گفت آنچه در دستشان بوده، فهرست شده است.

فهرستواره نامبرده که شامل کتاب‌های فارسی و عربی است در دو بخش کلی: کتاب‌هایی که نویسنده آن شناخته شده و کتاب‌های نویسنده ناشناس تقسیم شده است. در بخش نخست به ترتیب الفبای نام نویسنده است (اما آثار نویسندگان به ترتیب الفبایی نیست) و در بخش دوم به ترتیب الفبای نام کتاب است. در حالی که کتاب باید در سه بخش می‌آمد؛ یعنی کتاب‌هایی که نه نام آن روشن است نه نام نویسنده، که معمولاً در فهرست‌ها به نام‌های: رساله در طب، رساله در کحالی، کتاب فی الطب، طب، مجموعه در طب و مانند آن آمده است، در جای جداگانه‌ای درج می‌شد تا بعداً شناسایی شود. در آغاز کتاب، فهرست منابع آمده و در پایان کتاب، نمایه نام‌ها و نمایه کتاب‌ها درج گردیده است.

پدیدآورندگان درباره چرایی کار خود در زمینه افزودن کتاب‌های علوم وابسته نوشته‌اند: «دامنه دانش پزشکی در دوره کهن، دامنه‌ای بسیار وسیع بوده است که هم شامل پزشکان می‌شده وهم کسانی که به نوعی کار آنان پشتیبانی از کار پزشکان بوده است همچون: گیاه‌شناسان و دارو شناسان؛ زیرا در عرصه تقسیم بندی علوم دوره اسلامی، دانش پزشکی در حیطه ایران و اسلام مشتمل بر زیرمجموعه‌هایی از جمله گیاه‌شناسی و جانورشناسی و داروشناسی بوده است».^۱

پدیدآورندگان همچنین الگوی خود را در گردآوری این مجموعه، کتاب «فهرست مخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و الترتکیة و الفارسیة فی مکتب ترکیا» تألیف رمضان شهن و همکاران، زیر نظر اکمل الدین احسان اوغلو چاپ ۱۹۸۴ م در استانبول یاد کرده‌اند.

۱ فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران، محمد رضا شمس اردکانی و دیگران، ص ۷.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا): مصطفی درایتی، تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۰-۱۳۹۳، ۳۴ ج.

پس از چاپ دوره سودمند و در نوع خود کم مانند فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) به همت آقای مصطفی درایتی و همکاران مؤسسه فرهنگی الجواد مشهد، که در سال ۱۳۸۹ ش از سوی کتابخانه مجلس شورای اسلامی در دوازده جلد چاپ شد و می‌توان بر آن فهرست نامگوی نسخه‌های خطی ایران نام نهاد؛ زیرا به غیر از نام کتاب و نام نویسنده و شماره کتاب، چیز دیگری ندارد، در سال ۱۳۹۰ ش نخستین جلد فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، کار گروهی پژوهشگران مؤسسه الجواد به سرپرستی آقای درایتی چاپ شد و نوید فهرستی را می‌داد که جامع فهرست‌های چاپ شده نسخه‌های خطی ایران از آغاز (۱۳۰۴ ش) تا زمان چاپ اثر (۱۳۹۰ ش) باشد و کاستی مخزن بسیاری از کتابخانه‌های ایران را که فاقد فهرست‌های گوناگون خطی بودند پر کند. بی‌گمان کاری است گسترده و سترگ و همتی می‌طلبید تا این طرح عظیم ده ساله به بار بنشیند و به رغم اشکالات جزئی که بر آن به واسطه عدم اشراف بر کلیه نسخه‌های خطی وارد است و در آن دیده می‌شود و ناگزیر و ناگریز و طبیعی است؛ فهرست بسیار سودمندی است و اگر چنانچه برخی دوگانگی‌ها در نام یک کتاب واحد دیده می‌شود، نه از سر کوتاهی فهرست نگاران این مجموعه که از نادرستی و یکدست نبودن فهرست‌ها به چشم می‌خورد؛ زیرا پژوهنده ریزبین می‌تواند ده‌ها مورد از آن را در این مجموعه بیابد و مثلاً از تطبیق دو کتاب سفرنامه یزد و سفرنامه از قم تا کاشان و... مضبوط در کتابخانه‌های ملک و مجلس شورای اسلامی می‌توان فهمید که این هر دو یک کتاب هستند که در دو جا و با دو نام فهرست شده‌اند. شاید اگر آغاز نامه نسخه‌ها در یکجا فهرست می‌شد، نسخه‌های واحد و بعضاً ناشناس هم شناسایی می‌گردید.

مورد دیگر راه یافتن اشتباهات وارد شده در فهرست‌های نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها به این فهرست است که باز، کوتاهی متوجه آقای درایتی و گروه ایشان نیست؛ که به عنوان مثال، فهرست بسیار پر غلط و نادرست کتابخانه وزیری یزد را می‌توان اشاره کرد که ده‌ها مورد اشتباه و ده‌ها کتاب خطی ناشناس به نام رساله در... دارد. یا فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه

آیت‌الله گلپایگانی قم را مثال زد که تاکنون سه بار فهرست شده و هر فهرست‌نگاری برای خود یک شماره را وارد کرده و پژوهندگان برای دریافت کتاب باید ساعت‌ها معطل شوند.

به هر روی، متن کتاب فنخا در ۳۴ جلد به ترتیب الفبای نام کتاب درج شده است و در سال ۱۳۹۵ ش، یازده جلد فهرست‌های گوناگون آن شامل: نام کتاب‌ها، نویسندگان، شارحان، کاتبان، نام کتابخانه‌ها و دیگر نمایه‌های بایسته چاپ و منتشر شد که تا اندازه بسیار زیادی کار پژوهشگران را آسان می‌کند. چنانچه پدیدآورندگان در آغاز فهرست گفته‌اند: اطلاعات نسخه‌شناسی این فهرست نسبت به «دنا» روزآمد شده است (اطلاعات بیست هزار نسخه جدید؛ و اصلاح پنجاه هزار اطلاعات گذشته)؛ و قرار است که در آینده، کلیه متن‌های آن به صورت برخط (آنلاین) در دسترس پژوهشگران باشد؛ زیرا نه تنها بسیاری از پژوهشگران توانایی خرید این دوره را ندارند، بلکه بسیاری از کتابخانه‌های ایران نیز توان خرید آن را ندارند و ساده‌ترین کار، دسترسی آسان از طریق پایگاه‌های اطلاع‌رسانی است.

پدیدآورندگان در کتاب کوشیده‌اند که مدخل‌ها به ترتیب نام شهر کتاب باشد و از نام‌های دیگر و غیر معروف به نام اصلی ارجاع داده‌اند. تقریباً تمامی کتاب‌ها دارای اطلاعات کتابشناسی، معرفی فصل‌ها و ارجاعات به متون مهم و معتبر کتاب‌شناسی بوده و از این نظر خدمتی بس شایسته انجام شده است. و چنانچه کتاب دارای شرح، حاشیه، ترجمه، ذیل، خلاصه، فیلم، عکس و غیره بوده و یا اینکه چاپ شده، اطلاع‌رسانی گردیده است؛ و مهم‌تر آنکه کوشش شده ترتیب نسخه‌ها به ترتیب زمان تحریر باشد از این رو به آسانی، یک پژوهشگر می‌تواند به کهن‌ترین نسخه موجود یک اثر دست یابد. کتاب در آغاز دیباچه‌ای دراز دامن درباره انگیزه، اهداف، تاریخ فهرست‌نگاری در ایران، سهم فهرست‌نگاران، توضیحات کلی درباره فنخا، کتابشناسی، نسخه‌شناسی، چیدمان فنخا و فهرست منابع و مآخذ با نشانه اختصاری آن را دارد.

آقای درایتی در توضیح انگیزه خود آورده است:

«(۱) تبدیل اطلاعات ناهمگون و پراکنده به مجموعه‌ای سامان‌یافته به جهت نمایش حجم

و اهمیت ذخایر مکتوب ایران.

۲) ایجاد پشتوانه اطلاعاتی برای مراکز پژوهشی و پژوهشگران این حوزه».^۱

نیز در ذیل توضیحات کلی درباره فنخا می‌آورد:

«محدوده کار شامل کلیه آثار خطی که اصل نسخه یا عکس آن در داخل ایران موجود است و اطلاعاتی از آن (حتی بسیار مختصر و ناقص) تا نیمه اول سال ۱۳۹۰ ش ... منتشر شده یا به نحوی در اختیار ما قرار گرفته است».^۲

وی می‌افزاید: «تلاش آن بوده است که حداکثر اطلاعات ممکن در کشور جمع‌آوری و در فنخا از آن استفاده شود، به جز فهرست‌های منتشرشده یا اطلاعاتی که از نسخه‌های خطی ایران در مجلات یا برخی ویژه‌نامه‌ها منتشرشده و ما از آنها استفاده کرده‌ایم، یا تک‌نگاری‌هایی که در قسمی از آن به معرفی نسخه‌ها پرداخته‌اند. قسمتی از اطلاعات موجود در فنخا از سیاهه‌های اولیه یا با استفاده از اطلاعات اولیه رایانه کتابخانه‌ها تهیه شده است. یا اطلاعاتی که توسط مؤسسه فرهنگی - پژوهشی الجواد فهرست شده، ولی هنوز فهرست آن منتشر نشده است».^۳

بزرگ‌ترین کاستی کتاب، همانا اطلاق نام فهرستگان نسخه‌های خطی ایران است که پژوهشگران را از دسترسی به اطلاعات نسخه‌شناسی دیگر کتابخانه‌های جهان بازداشته است؛ و بی‌گمان اگر حداقل فهرست نسخه‌های خطی فارسی جهان بر آن افزوده می‌گشت تا چه اندازه راهگشای مراجعان بود. کاری که به هیچ وجه در آغاز برای تدوین این کتاب در نظر گرفته نشده و نمی‌توان بر پدیدآورندگان آن خرده گرفت.

کتاب نامبرده همانند دیگر فهرست‌های بر گفته، دارای کاستی‌هایی است که به کرات در این گفتار ذکر آن شده است. زیرا بر پایه فهرست‌های چاپ شده موجود کار شده که برخی آغاز و انجام ندارند، برخی نامگوست، برخی به نادرست شناسایی و فهرست شده و این کتاب در حقیقت آینه تمام نمای این کاستی‌ها و بعضاً اشتباهات شده است؛ زیرا چنین امکانی در اختیار مؤسسه الجواد نبوده که خود یک به یک به کتابخانه‌های ایران سرزند و کتاب‌ها را از نظر بگذراند و کاستی بزرگ که ذیل فهرست نسخه‌های خطی پزشکی ایران اشاره شد: عدم

۱ فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، مصطفی درایتی، ج ۱، ص هجده.

۲ همان، ص بیست و شش.

۳ همان، ص بیست و شش.

منابع

فهرست شاید حدود ده‌ها هزار جلد کتاب خطی موجود در ایران اعم از دولتی و غیردولتی و وقفی و خصوصی است که طبعاً راهی بدن کتاب نجسته است.

- ارجح، اکرم و دیگران: کتابشناسی نسخ خطی پزشکی ایران، تهران: کتابخانه ملی ایران، ۱۳۷۱.
- استوری، چارلز آمبور: ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ترجمه به روسی: یوری. آبرگل، ترجمه به فارسی: یحیی آرین پور و دیگران، تحریر: احمد منزوی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲، ۲ ج.
- انجم، حمید: راهنمای فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۷.
- باوی، سعید: فهرست نسخ خطی طبی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات تاریخ پزشکی وابسته به دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۸۲.
- دانش‌پژوه، محمدتقی و دیگران: نشریه نسخه‌های خطی (درباره نسخه‌های خطی)، تهران: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۳۹-۱۳۶۲، ۱۲ ج.
- درایتی، مصطفی: فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا)، تهران کتابخانه ملی ایران، ۱۳۹۰-۱۳۹۳، ۳۴ ج.
- _____ : فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران، ۱۳۸۹، ۱۲ ج.
- روشن، محمد و دیگران: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های رشت و همدان، تهران: فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۳.
- روضاتی، محمدعلی: فهرست کتب خطی کتابخانه‌های اصفهان، اصفهان: مؤسسه نشر نفایس مخطوطات، مرکز تحقیقات رایانه‌ای، ۱۳۴۱ و ۱۳۸۹، ۲ ج.
- شمس اردکانی، محمدرضا و دیگران: فهرستواره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم

وابسته در کتابخانه‌های ایران، تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران و فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۷.

کمال الدینی، محمدباقر و صفر عبدالله: فهرست دستخط‌های فارسی کتابخانه‌های قزاقستان، یزد: کمال، ۱۳۹۳، ج ۱.

مدیر شانه چی، کاظم: فهرست نسخه‌های خطی چهار کتابخانه مشهد، تهران: فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۱.

مدرّسی طباطبایی، حسین و رضا استادی: آشنایی با چند نسخه خطی، بی جا [قم]: ۱۳۵۵، ج ۱.

منزوی، احمد: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در ایران، تهران: پیام آزادی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.

_____ : فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی علوم قرآنی در پاکستان، تهران: پیام آزادی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.

_____ : فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۷۵-۱۳۶۲، ج ۱۳.

_____ : فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۴۸-۱۳۵۳، ج ۶.

_____ : فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴-۱۳۹۵، ج ۱۲.

